

”טוב לפתח לפתע עיניים מאה...”

עיונים באוצר המילים של אלתרמן - עם הקונקורדנציה ל”שירים משכבר”

מאיה פרוכטמן

מוקדש לידידי, יעקב בן-טולילה

חוקר ואדם

במאמר הזה¹ אביא תוצאות של מחקר קטן ורעיונות שעלו בעקבותיו. המחקר התבצע באמצעות התבוננות בקונקורדנציה לשירי אלתרמן (בן טולילה וקומס תשנ”ח) ובשירים עצמם. הקונקורדנציה לשירתו המרכזית של המשורר נתן אלתרמן ”שירים משכבר” (הכוללת את הקבצים ’כוכבים בחוץ’, ’שמחת עניים’ ו’שירי מכות מצריים’), פרי הפרוייקט של יעקב בן טולילה ושל אהרון קומס, שיצאה לאור בשנת תשנ”ח, היא כלי רב חשיבות למחקר שירתו של המשורר. שירתו של אלתרמן, ובעיקר ”שירים משכבר”, הייתה חידה, ועדיין נשארה בעיקרה חידה, שקשה לפענחה. המילים והצטרפותיהן, המשקל הסדיר, התמונות הצבעוניות והמסתוריות מערים רחוקות של סתיו וגשם – כל אלה השפיעו רבות על דורות של צעירים ומבוגרים, בעיקר בשנות מלחמת העולם השנייה וחמש עשרה שנה אחריה. היה בשירים קסם רב, ולמרות הביקורת הרבה של זך ואחרים על השירה הזאת (זך 1959, מירון 2001), אין מי שמכחיש את השפעתה הרבה של השירה האלתרמנית וקסם ההתנגנות שלה².

¹ המאמר מיוסד על הרצאה שניתנה באוניברסיטת באר שבע לכבוד צאתה לאור של הקונקורדנציה ל”שירים משכבר” של נתן אלתרמן מאת יעקב בן טולילה ואהרון קומס, באר שבע, תשנ”ט.

² דברי הביטול של זך ונסיונו למחוק את ההילה של אלתרמן עוררו רגשות נגד ורצון להגן על סמכותו של אלתרמן ועל השפעתו הגדולה. במרכז המאמרים שיצאו נגד זך ונגד דבריו על המשקל של אלתרמן, והחרוז המצוחצח שלו, אפשר לראות את מאמרו של גולומב (1976), שאף קרא למאמרו: ”ירח באור זך”, רמז לשיר ”ירח”, שזך (1959) התקיף במיוחד. לאחרונה חלה התקרבות מה בעמדות - חסידי אלתרמן רוצים להוכיח, שהשפעתו הייתה מהותית, ואין כאן עניין של קסם בלבד, ואף זך, במאמר תשובה (זך, הארץ, 2001) לשמיד (הארץ, 2001), מדבר על קרבתו לאלתרמן.

למשל :

-- אֶת נְחֹשֶׁת רִיסִיו

בְּצֶבֶת אֲרִימָה,

אֶעֱנֶנּוּ³ לְשׂוֹא, הַשָּׁבֵר וְזַעַק!

הוא שֶׁקֵט וְיָפָה.

דְּמַעוֹתָיו בּוֹכוֹת פְּנֵימָה.

הוא מְמַנֵּי יֶשֶׁר וְחֹזֵק. (כוכבים בחוץ, "השיר הזר")

מילים וצירופים לשוניים יצירתיים, לעתים קרובות אוקסימורוניים במהותם, הנמצאים לרוב ב"כוכבים בחוץ", כמו **פתאומים**, **פתאומית לעד**, **פגישה לאין קץ**, הדיאלוגים הרבים עם דמויות נשיות, בעיקר בת, אם, רעיה ואחות, אך גם עם העיר והשירה, וכן עם דמויות הגבריות הקשורות במשפחה - אב ואח, ש"כוכבים בחוץ", אווירת הכוח והיאוש שב"שמחת עניים", האימה והיופי שבשירי מכות מצריים- כל אלה השפיעו עלינו ועל כל מי שהציץ ונפגע מעושרה הלשוני (בעיקר באמצעות המטפורות) של שירת אלתרמן, וחש ברגשות שהיא עוררה ביופייה הזר והמסתורי. עליי להודות, שכשהחילתי לחקור לפני כ-25 שנה באופן מיוחד את לשון השירה, בחרתי באותם משוררים מודרניים, שהעיון המחקרי הלשוני בשירתם, בעיקר במבנים התחביריים שלהם, מוסיף לחוויה האסתטית של הקורא, מעורר להכירם, ואיננו פוגע בחוויה הרגשית (ראה במיוחד פרוכטמן תשמ"ו, תשמ"ז, וכן תש"ס). נרתעתי מן העיסוק בשירתם של משוררים ליריים רגשיים של תקופת ביאליק, וגם של תקופת אלתרמן. אולם אין ספק, שעיון לשוני במילה ובתבנית הצירופית האלתרמנית עשוי להאיר את עינינו ולאשש גישות אינטואיטיביות ללשון השירה הזאת, וכן לתמוך בגישות ספרותיות מחקריות, שנוצרו ב-30 השנים האחרונות. קונקורדנציה שנבנתה ללשון טקסט כלשהו מקילה, כידוע מאוד על החוקר ונחוצה לו במחקרו. כמו שאין לתאר את ההתקדמות במחקר ללא מפתחות עזר, כך גם נחוצה הקונקורדנציה, והיא מעלה אפשרויות רבות נוספות לפני החוקר.

עוד בעבר, לאור היכרותי את הקבצים הבונים את "שירים משכבר" של אלתרמן, שאלתי את עצמי כמה וכמה פעמים שאלות, שברגיל אדם דוחה את הניסיון לענות עליהם לאותה תקופה שתימצא לו השעה ויוכל להתפנות למחקר. למשל, עמדה לפניי השאלה המעניינת, אילו מילים

³ עליי לציין, שהנוסח שבידינו היה "אָעֶנְנוּ", והיה ברור לנו שזה עינוי, ולא אָעֶנְנוּ, מלשון תשובה, ואני מזכירה זאת בעקבות שיקולי המחברים במבוא לקונקורדנציה, והם אמנם הכריעו כנוסחה שהייתה בידנו.

והצטרפויות מילים מאפיינות את שירתו של אלתרמן בקבצים הראשונים (וגם מאוחר יותר). תמיד ראיתי, גם בעקבות אחרים, שחקרו את שירתו (למשל, מירון 1981, 2001, קרטון-בלום 1983, שמיר 1989, דורמן 1991) נושאים אופייניים חוזרים בשירה הזאת, הקשורים גם בצירופי לשון חוזרים. הקונקורדנציה מספקת סיוע רב לקביעת הנושאים, וכן לגילוי המילים וצירופי המילים האלה ומשקלם בשירה. נתבונן תחילה בטורים דלהלן, המכילים חלק ממאפייני השירה האלתרמנית:⁴

א. טורי שיר מאפיינים ובתוכם מילים חוזרות בשירה

1. עוד חוזר הנגון שְׁנַחַת לְשׂוּא (כ"ב, *, פתיחת הקובץ)
2. כִּי סַעֲרַת עָלַי לְנַצַּח אֲנַגְנַךְ. (כ"ב, פגישה לאין קץ)
3. וְסוֹף אֵין לְדַרְךָ הַזֶּה הַעוֹלָה.
4. סוֹפֵי הַדְּרָכִים הִמָּה רַק גַּעְגּוּעַ. (כ"ב, אל הפילים)
4. הַה, גוֹפֵי הָאוֹבֵד הַהֲדוּף אֶל גְּדָר, אֵיךְ כּוֹרַעַת עִירָנוּ לְרַעַם חוֹצְבֵיהָ! (כ"ב, הרוח עם כל אחיותיה)
5. טוֹב לִפְקֹחַ לִפְתַּע עֵינַיִם מֵאֶה שְׁהִיוּ בְּגוֹפֶךָ עֲצוּמוֹת! (כ"ב, אל הפילים)
6. אֹר! אֶת עֵנֶק הָאוֹר מִי בְּעֵינַיִם יִקְיֶף? (כ"ב, הדלקה)
7. כִּי תִשְׁלִיךְ עֲלֵיהֶם אֹר חִינֹךְ אֲמַתִּי, יִכְשְׁלוּ עֲמוּדֵי הַבַּיִת (כ"ב, יום פְּתָאוּמִי)
8. הוּא שׁוֹתֵק וְיָפָה.
9. דְּמַעוֹתָיו בּוֹכוֹת פְּנִימָה. (כ"ב, השיר הזר)
10. בּוֹא וּרְאֵה אֶת עִירִי בְּעַמְעוּם מְגֻנָּה. (כ"ב, הרוח עם כל אחיותיה)
11. אֱלֹהִים אֲדִירִים, בְּהִגִּיעַ יוֹמִי, עַל מִפְתָּן עוֹלָמְךָ הַיְחִינִי לְגוּעַ. (כ"ב, הרוח עם כל אחיותיה)
12. עוֹד רְצָה עוֹד רְצָה אֲנִדְרָטָה שֶׁל שֵׁשׁ –

⁴ מקרא: כ"ב – כוכבים בחוק; ש"ע – שמחת עניים; מ"מ – מכות מצריים.

האם נִלְדָה הַשְּׁבוּר. (כ"ב, הדלקה)

13. הִנֵּה, **בַּת** שְׁלִי, **אֲחוֹתֵנוּ הָאֵבֶן**,

הִזוּ שְׁאִינָנָה בּוֹכָה לְעוֹלָם. (כ"ב, שדרות בגשם)

14. **בַּתִּי**, עַל חַד **סַפִּין לַנְּצַח** לֹא נִזְקִין!

כְּסִפֵּינִים יִבְרִיקוּ נְעוּרֵיךְ! (ש"ע, שיר של אור)

15. **אֲבִי**, קוֹרֵא **הַבֵּן**, בְּכוֹרִי, עוֹנֶה **הָאֵבֶן**. (מ"מ, טורים חוזרים)

בחרתי בטורי שיר אלה, כי הם מעלים ומממשים את רוב המילים המצטרפות לאחרות לכדי מטפורות ופיגורות לשוניות אחרות בשירת אלתרמן. הוצאתי אפוא מהם מילים מרכזיות, ובנוסף יצרתי גם רשימת מילים נוספות לבדיקה - כל אלה על-פי התרשמותי ועל פי מחקרים ספרותיים בשירת אלתרמן⁵. להלן נתבונן ברשימה.

ב. מילים מאפיינות לכאורה לבדיקה

1. שמות עצם: עיר, דרך, שדה, הלך, אבן, סכין, אָם, בת, אב, אח, עלמה, רעיה, שיר, אור, עיניים (פקוחות, עצומות?), יד, פנים (המילים שדה, עיניים, יד ופנים נוספו לאחר הדפדוף הראשון בקונקורדנציה).
2. פעלים על כל צורותיהם בשורשים: סָעַר, נָגַן
3. תארים: שותק, יפה
4. תוארי פועל ומליות: פתאום (לפתע), אין-קץ, לנצח, לשווא, הִנֵּה, וכן הֵא

את כל המילים שעלו מן המבחר הזה החלטתי לבדוק על פי הקונקורדנציה ולראות מה משקלן היחסי של המילים האלו ב"שירים שמכבר", וכן לראות אם יש הבדלים בין שלושת הקבצים. אמנם גם מן ההתרשמות הכללית אפשר לשער, שאכן יהיה הבדל, שכן מבנה הקבצים שונה. ניתן לשער, למשל, ש"שמחת עניים" ידמה יותר ל"כוכבים בחוץ", אם כי מבנהו מוצק ומאוחד יותר ממהמבנה המאסף שירים ב"כוכבים בחוץ". ואילו "מכות מצריים", הבנוי מדיאלוג של אב ובן על רקע מכת הבכורות, יכתוב אוצר מילים וביטויים שונה.

יש עוד לציין, שהמילים שנראו לי האופייניות ביותר הן בעיקר במבנה שמות עצם. שמות העצם וצירופיהם המטפוריים הם המרשימים ראשונה את הקורא והולמים בעין ובאוזן. לכן לא נבדקו

כמעט פעלים – אלא שניים בלבד. כן בדקתי רק שני תארים, וגם זאת בשל השדה הסמנטי שלהן, שנראה לי מובהק ביצירות. חשובות לציון המיליות, בעיקר תוארי הפועל, מילת ההצגה וההצבעה 'הַנְּהָה', וכן מילת הקריאה 'קָהָה', שכן דווקא אלה בולטים מיד מן הבחינה הסמנטית.

הבדיקה ותוצאותיה:

לאחר בדיקתן של המילים הנזכרות בקונקורדנציה של שירת אלתרמן, הסתבר, שאמנם חלק

מהתוצאות היה כצפוי, אך היו גם הפתעות:

המילים שמספר היקרויותיהן היה הרב ביותר היו:

עין ונטיותיה (בעיקר עיניים) - 127 היקרויות, שמהן 81 בכ"ב, 31 בש"ע, 15 במ"מ.

אב - 123 היקרויות, 89 במ"מ, 28 בש"ע, 6 בכ"ב.

עיר על כל נטיותיה - 112, 72 בכ"ב, 24 בש"ע, 16 במ"מ.

אור - 82 היקרויות, 67 בכ"ב, 8 בש"ע, 7 במ"מ.

בת - 79 היקרויות, 66 מהן בש"ע, בעיקר "בתי", 11 בכ"ב, 2 במ"מ.

דרך - 68 היקרויות, 60 מהן בכ"ב.

שיר - 61 היקרויות, 45 בכ"ב, 9 בש"ע, 4 בכ"ב.

יד - 61 היקרויות, 38 בכ"ב, 17 בש"ע, 6 במ"מ.

אח - 59 היקרויות, 34 בש"ע, 25 בכ"ב.

פנים - 59 היקרויות, 27 בש"ע, 20 בכ"ב, 12 במ"מ.

בן - 51 היקרויות, 28 במ"מ, 18 בש"ע, 5 בכ"ב.

הַנְּהָה - 51 היקרויות, 27 בש"ע, 22 בכ"ב, 2 במ"מ.

עד כאן המספרים הגדולים יותר של היקרויות המילים, כולן שמות עצם, למעט מילת ההצגה

וההצבעה הַנְּהָה (לא נכנסו למנייה הזאת מילות יחס וקישור - שכן דיברנו על שלב ראשון של

בדיקה). מסתבר, שהמילים המאפיינות ביותר את הקבצים ב"שירים משכבר" ובמיוחד את

הקובץ "כוכבים בחוץ", שהוא לטעמי המייצג הגדול של שירת אלתרמן, הן, לפי מספר

ההיקרויות:

עין-עיניים (127)

⁵למשל המילה דרך, ובעיקר שמות של שירים של אלתרמן המכילים את המילה הזאת, תופשים מקום חשוב גם במחקרים על אלתרמן. ראה, לדוגמה, בספרו של מירון (1981) עמ' 70-100, וכן שם על העיר ועל החיך, למשל בעמ' 82-83 ועוד.

עיר (112)

אור (82)

דרך (68)

שיר (61)

יד (61)

פנים (59)

השמטתי את **אב** (123 היקריות), משום 89 מהן נמצאות ב"מכות מצריים", הבנוי כולו מדיאלוג בין אב ובנו, והמילה אבי (אב), חוזרות שם בתדירות גדולה, והיא כמובן מאפיינת את הקובץ המיוחד הזה. מילת בן, כפי שראינו, נמצאת שם רק 28 פעמים, כשליש מהיקריותיה של מילת אב. הוצאתי גם את מילת **בת**, מכיוון ש66 מ79 ההיקריות של המילה הזאת נמצאות בקובץ "שמחת עניים", ומאפיינות אותו יחד עם **אח** (34 מ59), ו**אב** (28 היקריות). לכן הוצאתי גם את מילת **אח** מכלל המילים הנפוצות במיוחד (היא אמנם עדיין ממאפייני הקבצים כולם). (**אחות** מופיעה 5 פעמים בלבד בכל השירים).

עליי להוסיף, שמכל מייצגי המשפחה שהוזכרו, שהפכו גם למייצגי משמעויות יותר כלליות, המילה היחידה הנמצאת הרבה יחסית ב"כוכבים בחוץ", היא **אם-אמהות**: מתוך 29 ההיקריות של אם, 18 מצויות בכ"ב, 8 בש"ע, ו-3 במ"מ, ורק אחת מהן שם היא באמת אם המשפחה: "מתוך בָּרַךְ וְנָדָם הַבֵּיטוֹ בִּי פְּנֵי אִם".

אם נבדוק את 6 המילים (על נטיותיהן, כמובן) המאפיינות את "שירים משכבר", ובמיוחד את הקובץ "כוכבים בחוץ", נראה ש4 מהן היו צפויות: **העיר** – ויהיו דמותה ופירושה אשר יהיו, היא מוטיב מרכזי, אולי ראשון במעלה בשירת אלתרמן. כאן היא אמנם הפגיעה בהיותה **שנייה** במספר ההיקריות של שמות העצם, ולא ראשונה כצפוי. אך אם נוסיף את הרחוב, הכיכר, המרצפת, אבן-אבנים (בחלק מההיקריות של המילים) ועוד נציגים מן העולם הסמנטי הקשור לעיר - ודאי יגדל המספר. גם ריבוי המילה **דרך** היה לפי המצופה. המילה **אור** אף היא הייתה צפויה, אם כי לא חשבתי שיש לה כה הרבה היקריות ב"כוכבים בחוץ" (60) וכה מעט באחרים (8). כנראה משום התוכן נטול האור בעיקרו ב"שמחת עניים" וב"מכות מצריים", למרות "איילת" המופיעה בסוף "מכות מצריים". מילת אור מאפיינת אפוא, יחד עם עיר ודרך, את "כוכבים בחוץ". מילת **שיר**, אף היא הייתה צפויה, שכן בצד העיר, הרי גם **השיר** הוא נושא העובר כחוט השני ב"כוכבים בחוץ". יחד עם **זמר** (9) ו**וניגון** (5) הוא אף עולה במיקומו (זמר וניגון נמצאים רק ב"כוכבים בחוץ").

ההפתעה הגדולה שלי, ומכאן הכיוון למחקר נוסף נוצרו ממיקומן הגבוה של המילים **עין-עיניים** (127 היקרויות, ראשונה בין שמות העצם), **יד** 61 (38בכ"ב) ופנים (59). מילות **עיניים** ופנים מאפיינות את כל שירת אלתרמן אשר ב"שירים משכבר", מילת **יד**, כפי שאנו רואים, מאפיינת בעיקר את "כוכבים בחוץ". רוב היקרויות עין-עיניים הן ב"כוכבים בחוץ", 81, וגם בקובץ זה היא ראשונה במספר ההיקרויות – מילת **עיר** מצויה 72 פעמים בכוכבים בחוץ.

בדיקה ראשונה של היקרויות **עין - עיניים** מגלה, שיש בהן הקשורות בשינה או במוות - ומתבטאות בעיניים עצומות: **פְּעֵצְמָנוּ לְרַגַע עֵינַיִם** (אור, כ"ב). הרבה מההיקרויות קשורות לעצמים ולחיות - **עֵצִים עֲצָמוּ עֵינַיִם בְּזָהָב** (סער על הסף, כ"ב), **עֵינֵי אֲנִדְרָטוֹת** (הסער עבר, כ"ב), **בְּרְחוּבוֹת מְלֵאֵי עֵינַיִם** (תיבת הזמרה, כ"ב), **עֵינֵי פְתִיִם** (סתו עתיק, כ"ב), **עֵינֵי סוּסִים** (תיבת הזמרה, כ"ב), וכן **עֵינֵי סוּסֵיהֶם הַגְּדוֹלִים**, השיר הזר, כ"ב), **עֵינֵי פְרוֹת** (סתו עתיק, כ"ב). יש צירופים מיוחדים: **תְּמָהוֹן עֵינַיִם** (שיר מחול, ש"ע), **שְׂמַחַת עֵינַיִם** (שיר שמחת עיניים, הכותרת, ש"ע), וכן נמצא שבירת צירופים כבולים: **עֵלָה, אָדָם שֶׁעַר וּלְבָן עֵינַיִם** ("השוק בשמש", על פי: **וּלְבָן שְׁנַיִם מְחֻלָּב, בראשית מ"ו 12**; כ"ב), **עֵינִיךָ לֹא יוֹנִים** ("על הארץ", על פי עֵינִיךָ יוֹנִים שבשיר השירים א, טו; ש"ע).

כנאמר, יש כאן כיוונים מעניינים להמשך המחקר.

גם שאר המילים שנראו לי מאפיינות: **שדה**, **אבן**, **הלך**, **עלמה**, **רעיה**, ושמספרן לא אפשר את הכללתן בקבוצה לעיל, העלו תוצאות מעניינות:

שדה - 25 היקרויות, 19 בכ"ב.

אבן נמצאה 32 פעמים, 20 מהן בכ"ב, ומשום המיוחדות שבה, אולי צריך להוסיפה.

הלך - רק 4 פעמים, כולן בכ"ב.

עלמה - 26 פעמים, ומהן 15 בכ"ב. זו בוודאי מילה בולטת, ועל כן מאפיינת את השירים.

רעיה נמצאה 10 פעמים וכולן בש"ע, ויחד עם **בת**, **אח** ו**אב** מציינת את הקובץ הזה. אולי אפשר להוסיף גם את **רַעַע** (33, 26 בש"ע, ורק 6 בכ"ב) למילים המאפיינות את "שמחת עיניים". ואולי גם **סכין** מאפיינת את הקובץ הזה, אם כי נמצאו רק 14 היקרויות, מהן 8 בש"ע. על כל פנים זו מילה בולטת ומיוחדת באופייה.

הפעלים:

לסעור ולנגן נמצאו במספר נמוך של היקרויות (8-6).

התארים:

התואר **יפה** נקרה 29 פעמים, 21 מהן בכ"ב, ונראה מאפיין, בעיקר יחד עם הפעלים (נפית וכו'), 6 היקריות נוספות, כולן בכ"ב.

שותק, שתיקה לשקוט, שֶקט, שֶקט, 50-כ, אבל כאן אנחנו כבר חורגים מהמילים עצמן. תוארי הפועל והמיליות:

יְהִי כאמור לעיל הייתה מילה מאפיינת ברורה, 51 היקריות, מתחלקת בעיקר בין כ"ב וש"ע. **פתאום, פתאומי ולפתע** כ-25 היקריות.

שווא (לשווא) נמצאת 15 פעמים, 10 מהן בכ"ב, ובשל מטענה הרגשי המיוחד נראית לי מאפיינת. **אין קץ ולנצח** היו אמנם בשירים, אך לצירופים **לעולם ומעולם** היו יותר היקריות. מעניינת התופעה של מילת הקריאה **הָה**, שהיו לה 20 היקריות, ומתוכן 18 בכ"ב. מילה זו כה מיוחדת, שאפשר לראות בה מאפיינת לכאורה, עד שתיבדק כל שירת הדור בדיקה מקיפה יותר.

עוד הוספתי לבדיקה:

חג, סתיו ושוק מקובלות כאלתרמניות, אך נמצאו יחד בכל הקבצים ב25 היקריות. **סתו**, הנתפסת אלתרמנית במהותה, מאפיינת את כ"ב, מתוך 25 היקריות שלה 24 בכ"ב ואחת במ"מ, וכן נוסף פעם אחת התואר **סתווי**, אף הוא מכ"ב. **אל ואלוהים** יחד 49 היקריות. **גשם** נמצאה רק 11 פעמים, 9 בכ"ב ו2 בש"ע, ועוד תואר אחד: **גשומת** עפעפיים (ומתקשר גם לעיניים דלעיל). לא הבאתי במניין הראשון את מילת המניעה, המבקשת לשלול פעולה: **אַל**, המצויה הרבה יחסית למעמדה בשפה (47 היקריות), ויש בה מטען רגשי מיוחד. החלוקה: 17 בכ"ב, 27 בש"ע, 3 במ"מ. הבקשות להימנעות מפעולה מרובות בשירת אלתרמן, אם כי יש אצלו גם **אַל** כציווי עקיף לגוף שלישי, הדומה לאזהרה או לקללה, למשל: "וְגַם צַר אֶל יְרֵאָנִי וְחִי" (ש"ע, שיר הפתיחה). ההפצרות והבקשות להימנעות נמצאות יותר בכ"ב, והמשאלות-הקללות ודומיהן בגוף השלישי הן מסימני ש"ע.

מובן שאי אפשר להסתמך רק על מספרי מילים ועל קונקורדנציה במחקר המעלה מאפיינים של "שירים שמכבר", וייתכן מאוד ש5 היקריות של מילת **שֶקְמָה** מאפיינות יותר את שירת אלתרמן מ-34 היקריות של מילת **עץ**, למשל, הנפוצה בשירה בכלל. אולם המילה שמצאנו שהיא הנפוצה ביותר בשירי אלתרמן - **עיניים** - איננה מקרית, ובוודאי איננה צפויה. קונקורדנציה כמו זו שלפנינו עשויה אפוא להועיל מאוד למחקר, הן הלשוני והן הספרותי. ועוד לא אמרתי הכול.

קיצורי ביבליוגרפיה

אלתרמן, נ' (1972) **שירים שמכבר**, מהדורת מחודשת ביוזמתו של הועד הציבורי להוצאת כל כתבי נתן אלתרמן, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

באומגרטן, א' (1971), עורכת, **נתן אלתרמן – מבחר ביקורת על שירתו**, תל אביב: עם עובד.
בן טולילה, י' וקומס א' (תשנ"ח), **קונקורדנציה לשירים שמכבר של נתן אלתרמן**, באר-שבע: אוניברסיטת בן גוריון בנגב.

ברדפורדן (1997) Bradford, R. Stylistics. London and New York: Routledge.
גולומב ה' (1976), ירח באור זך: לבעיית ניתוח הריתמוס בשיר שקול, **הספרות 23**, עמ' 7-22.
דורמן מ' (1991), **נתן אלתרמן – פרקי ביוגרפיה** (עורכת ד' גילולה), תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
הירשפלד א' (הארץ 3.8.2001), על ספו של החור השחור, בתוך "תרבות וספרות".
זך נ' (1959), הרהורים על שירת אלתרמן, **עכשיו 3-4**, 109-122.
זך נ' (הארץ 7.12.2001), סיפור פנטסמגורי שהיה ונברא, "תרבות וספרות".
ליץ' (1969) G.N Leech. Linguistic guide to English Poetry. London: Longman

מירון ד' (1981) **מפרט אל עיקר: מבנה, ז'אנר והגות בשירתו של נתן אלתרמן**, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.

מירון ד' (2001), **פרפר מן התולעת: אלתרמן הצעיר, אישיותו ויצירתו (1910-1935)**, תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה.

פרכטמן מ' (תשמ"ו), היצירה הספרותית והטקסט המדעי: עיוני סגנון על-פי "הגיבוניס" לנתן זך, מאזניים נ"ט, 9-11.

פרכטמן מ' (תשמ"ז), לשון שירית מה היא? עיוני סגנון על-פי שלושה שירים, פרקים (שנתון מכללת שיין), 80-83.

פרכטמן מ' (תש"ס) **לומר זאת אחרת: עיוני סגנון ולשון בשירה העברית בת-ימינו**, באר שבע: אוניברסיטת בן גוריון בנגב.

קרטון-בלום ר' (1983), **בין הנשגב לאירוני**, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.

שמיר ז' (1989), **עוד חוזר הניגון – שירת אלתרמן בראי המודרניזם**, תל אביב פפירוס.

שמיר ז' (הארץ 30.11.2001), קנאת סופרים ונתן החכם, בתוך "תרבות וספרות".

תדפיס מתוך דניאל סיוון ופבלו-יצחק קירטשוק (עורכים), **קול ליעקב - אסופת מאמרים לכבוד פרופ' יעקב בן-**

טולילה (אשל באר-שבע, כרך שמיני): הוצאת אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר-שבע תשס"ג, עמ' 319-326